

Rheden en Dieren

op weg naar integrale dorpsvisies

> inhoudsopgave

voorwoord	I
scenario's	
aanleiding en doel	4
methodiek van de labs	6
scenario Rheden	14
scenario Dieren	16
plenair overleg; kanttekeningen	19
conclusies & het vervolg	20
kerngegevens	
inleiding	22
bevolkingsopbouw	23
bevolkingsprognose	25
schoolgaande leerlingen	28
trajectadvies	
integrale werkwijze; theoretische achtergrond	30
toepassing in Rheden en Dieren; de verschijnselen	32
verschijnselen Rheden	34
verschijnselen Dieren	35
de Methode; ontwerp voor een integraal proces	36
stappenplan	37
literatuur	40
colofon	41

> voorwoord

Deze documentatie is resultaat van de doorlopen startfase voor de vorming van toekomstvisies voor de dorpen Rheden en Dieren. De startfase is van maart tot juni 2009 doorlopen. Het traject is uitgevoerd in opdracht van de afdeling Ruimtelijke Ordening. In overleg is het traject gaandeweg bijgestuurd en tot een tussentijdse afronding gebracht, om een goede basis te leggen voor een toekomstige integrale visievorming.

Het doorlopen traject bestond uit een drietal onderdelen:

- > SCENARIO'S - de ontwikkeling van toekomstscenario's in maak<labs met ambtenaren
- > KERNGEGEVENS - studie naar demografische verwachtingen in relatie tot de toekomstscenario's
- > TRAJECTADVIES - advisering over methodiek, inhoud en proces voor integrale toekomstvisies

De voorliggende documentatie is opgebouwd uit deze drie onderdelen. De documentatie wordt aangeboden aan de gemeente, ten behoeve van besluitvorming over voortzetting van het proces dat tot integrale toekomstvisies voor de dorpen zal leiden.

De weg naar een integrale dorpsvisie is niet gemakkelijk. Het is een weg die anders is dan de gemeente gewend is te gaan. Een integrale visie vergt namelijk een werkwijze, waarbij vanaf het eerste begin de ondeelbaarheid van een dorp uitgangspunt is. Wij zijn er van overtuigd, dat vanaf het begin het werken in gescheiden disciplines en diensten doorbroken zal moeten worden. Er zal een werkwijze gevolgd moeten worden, die juist de ondeelbaarheid van de dorpsrealiteit als uitgangspunt heeft. Ons trajectadvies is op deze overtuiging gestoeld. Integraal werken zal in onze ogen een voor de toekomst robuuste visie opleveren, waarin een breed gedragen en samenhangende basis voor sectoraal beleid gelegd wordt. De maak<labs hebben een waardevolle aanzet voor robuuste dorpsvisies gegeven, maar faalden deels ten aanzien van de hooggestelde doelen van het integraal werken, door de insteek vanuit de ruimtelijke ordening. In onze ogen verdienen de dorpen en hun bewoners het, de uitdaging van een integrale visie aan te gaan.

Jean-Paul Kerstens, Albert Smit en Corné van de Kraats / [maak<architectuur](#)



scenario's

> aanleiding en doel

Voor de gemeente Rheden als geheel is een structuurvisie vastgesteld: “een droom om in te wonen” (januari 2006). De visie geeft een richting voor de toekomst, zou daarmee bepalend zijn voor het handelen van vandaag en morgen. Voor een goede sturing heeft de gemeenschap behoefte aan een dynamisch stuk, dat voortdurend herijkt wordt naar aanleiding van actuele ontwikkelingen, kansen en bedreigingen.

Nu zijn de actuele ontwikkelingen vooral te vinden in de dorpen, en dan met name in de grotere dorpen Velp, Rheden en Dieren. Er is een politiek gedragen wens om structuurvisies per dorp op te stellen. Daarmee wordt invulling gegeven aan de nieuwe wet ruimtelijke ordening. Doel is vooral, specifiek te kunnen sturen op ontwikkelingen in de dorpen, en dit te doen vanuit een breed gedragen visie. De intentie is dat geledingen uit de dorpsgemeenschappen actief zullen kunnen bijdragen in de structuurvisies. De afdeling RO heeft op verzoek van het bestuur initiatieven genomen om het proces te starten voor de vorming van toekomstbeelden voor de dorpen. Aan maak<architectuur is gevraagd, het proces mede vorm te geven en te begeleiden. Middels creatieve labs met ambtenaren en vervolgens met burgergeledingen zouden toekomstbeelden met een breed draagvlak ontwikkeld worden. Na overleg is ervoor gekozen, om het proces in eerste instantie toe te spitsen op de dorpen Rheden en Dieren. De labs met ambtenaren van de diverse afdelingen zijn in april 2009 gehouden.



De hier gepresenteerde labs met ambtenaren en de uitkomsten ervan leveren enerzijds een helder beeld op van de toekomstige ontwikkeling van beide dorpen op een abstract niveau en op hoofdlijnen. Deze ontwikkeling is per dorp getekend en beschreven als dorpsscenario en verbeeld middels een metafoor: het hart voor Dieren en de vlinder voor Rheden. Anderzijds is geconstateerd dat een aantal wezenlijke aspecten van de toekomstige sociale leefomgeving met onvoldoende diepgang, samenhang en visie zijn bestudeerd en als bestanddelen van een integrale visie ontbreken. Naar aanleiding van deze constatering dringt zich nu de vraag op, hoe een integrale toekomstvisie tot stand zou kunnen komen. Dat wil zeggen, een dorpsvisie waarin ook de verschijnselen in de sociale en economische leefomgeving samenhangend en richtinggevend beschreven worden. Deze methodische en inhoudelijke vraag kan niet door de afdeling RO beantwoord worden, maar zal vanuit het gemeentebestuur gesteld en beantwoord moeten worden. Aan maak<architectuur is de vraag voorgelegd, de methodiek en inhoudelijke contouren van de vorming van een integrale toekomstvisie in beeld te brengen.

Om de methodiek te kunnen bepalen is in samenspraak met Coresta Group en op basis van elders opgedane ervaringen gekozen voor een interactief traject, dat gericht is op een transdisciplinaire aanpak. Inhoudelijke basis voor dit traject zijn de demografische kerngegevens. De ontwikkelde dorpsscenario's worden daarbij niet overboord gegooid, maar juist als sturend instrument voor het traject gebruikt. Het traject is gericht op het onderzoeken van de samenhang van verschijnselen die in de dorpen te verwachten dan wel vanuit de scenario's gewenst zijn.

> methodiek van de labs



In april is gestart met een tweetal creatieve sessies met betrokken ambtenaren. In het eerste lab is aan de deelnemers individueel gevraagd een ideaalbeeld te vormen van beide dorpen door middel van:

- > een korte presentatie aan de hand van meegenomen objecten,
- > een schets van beide dorpen vanuit de achtergrond van de eigen afdeling.

Vervolgens heeft eenieder een stripverhaal over de toekomst van één der dorpen vervaardigd, en in kernwoorden gepresenteerd. Daarna is in groepen een scenario opgesteld voor het gekozen dorp op basis van de stripverhalen. In de afsluitende plenaire gespreksronde zijn de scenario's per dorp gepresenteerd en bediscussieerd. Afsgesproken is, dat maak<architectuur deze toekomstbeelden voor de volgende bijeenkomst in essenties samenvat en verbeeldt.

In het tweede lab zijn de toekomstbeelden en bijbehorende metaforen (Rheden > vlinder; Dieren > hart) gepresenteerd, en aan de hand van diverse opmerkingen bijgesteld en aangevuld.

In het vervolg is in groepen gewerkt aan het bepalen van het maatschappelijk profiel van de dorpen. Dit in reactie op het sterk 'ruimtelijke' karakter van de eerste toekomstbeelden.

Gevraagd is, om enerzijds als bewoner en anderzijds als buitenstaander (werkende in Dieren, recreant in Rheden), een mening te vormen over diverse relevante maatschappelijke thema's. Per kern is het gezamenlijk maatschappelijk profiel zoveel mogelijk bepaald, en in plenair overleg in relatie gebracht met het eerder geschetste toekomstbeeld.

De maak<labs hebben op basis daarvan vooralsnog geresulteerd in de volgende toekomstbeelden en maatschappelijke profielen voor Rheden en Dieren. In de conclusies voor het vervolg zijn enkele aspecten benoemd, die van belang zijn voor de voortgang, zoals:

- > thema's die nog nadere verdieping behoeven,
- > prioriteitstelling van projecten,
- > vaststelling rol en inhoud van de burgerlabs.

> objectenronde Rheden

methodiek:

Iedere deelnemer heeft iets meegenomen dat zijn/haar fantasie toont met betrekking tot de dorpen Rheden en Dieren.

De objecten zijn gegroepeerd en in de toekomstronde als thema's ingezet.



> verder kijken dan fysieke ruimte



> groei & bloei (mooi dorp)



> ontbreken van identiteit



> voeten in de grond, actie in oost



> schatkist, brede school



> meer kleur, meer ambitie



> ambitie, fierheid



> van buiten naar binnen, relaties



> objectenronde Dieren

methodiek:

Iedere deelnemer heeft iets meegenomen dat zijn/haar fantasie toont met betrekking tot de dorpen Rheden en Dieren.

De objecten zijn gegroepeerd en in de toekomstronde als thema's ingezet.



> er speelt veel (infrastructuur)



> kansen voor de Veerstoep



> hanzestad (handel)



> behoud identiteit



> verbinden



> zelf de knoppen bedienen



> kansen voor het buitengebied



> ambitie

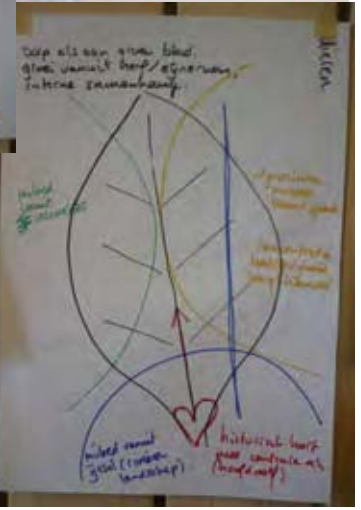
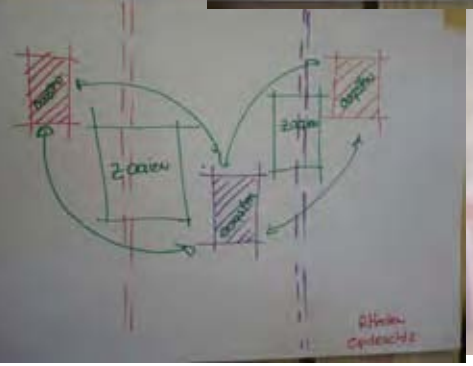
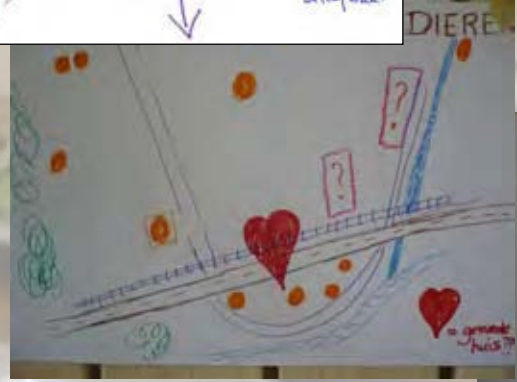
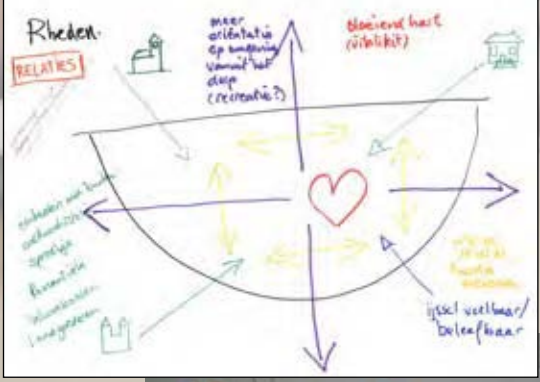
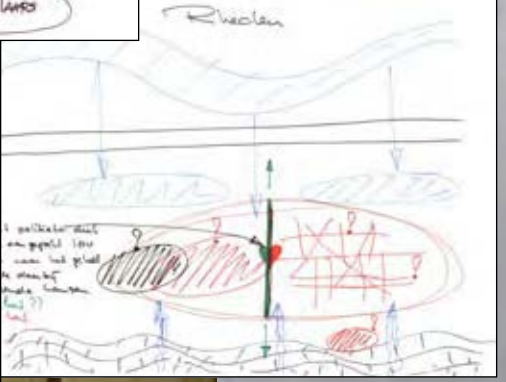
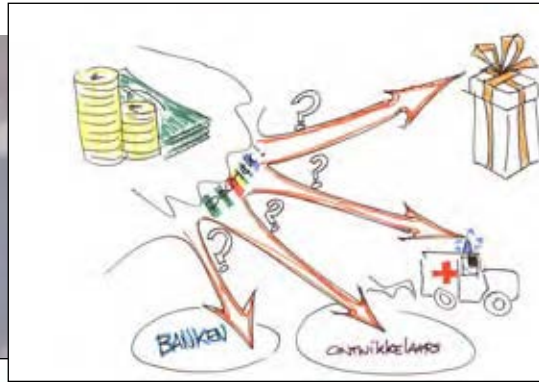


> afdelingsronde Rheden & Dieren

methodiek:

De deelnemers hebben vanuit de achtergrond van de eigen afdeling individueel een schets gemaakt van beide dorpen.

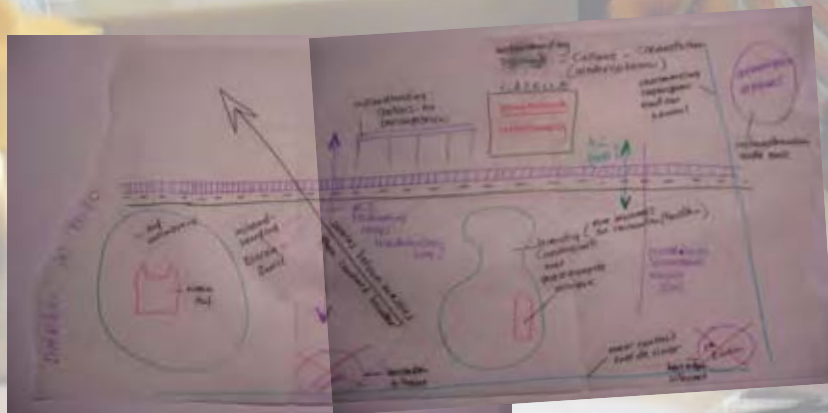
Deze schets is - samen met de thema's uit de objectenronde - gebruikt als basis voor de toekomstronde.



> toekomstronde Rheden & Dieren

methodiek:

Denkend aan zijn/haar kleindochter die in 2030 een der dorpen bezoekt, hebben de deelnemers individueel een stripverhaal gemaakt van één van beide dorpen.

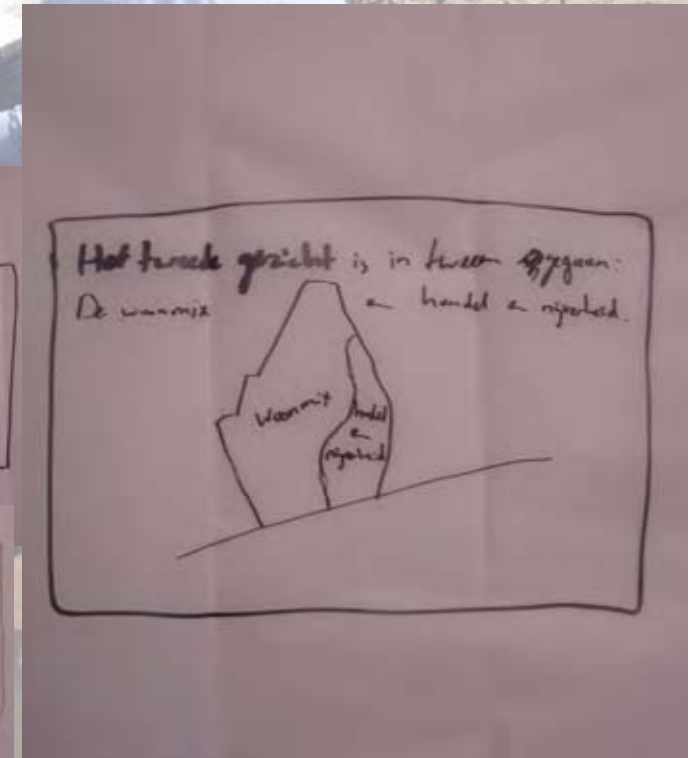
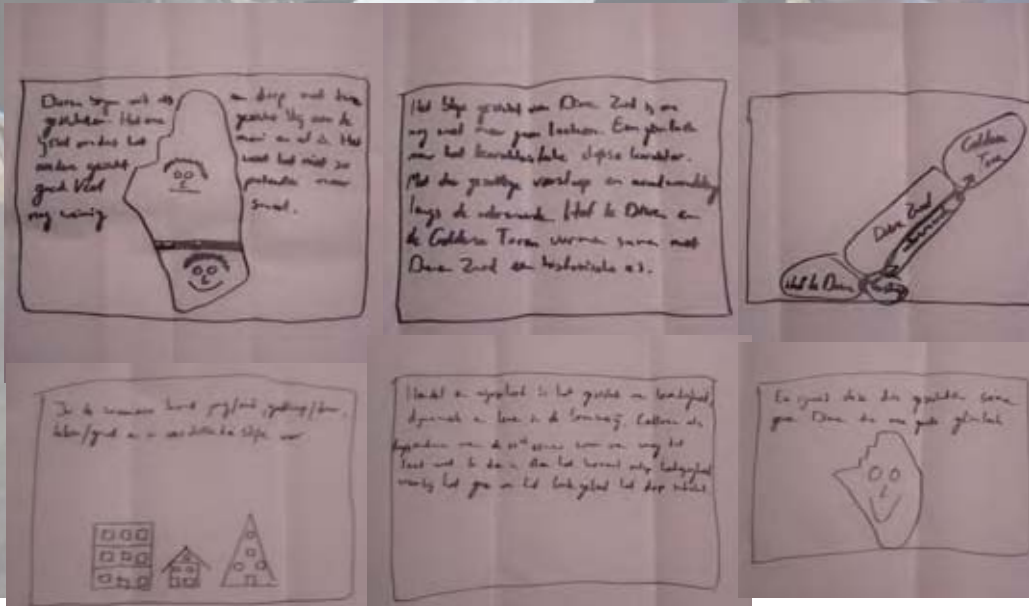


> kongsi's Rheden & Dieren

methodiek:

In groepen - per thema uit de objectenronde - hebben de deelnemers een scenario voor één van de dorpen opgesteld. Per dorp hebben twee groepen aan een scenario gewerkt, en plenair gepresenteerd. Dit veelal verbaal en op basis van de stripverhalen uit de toekomstronde.

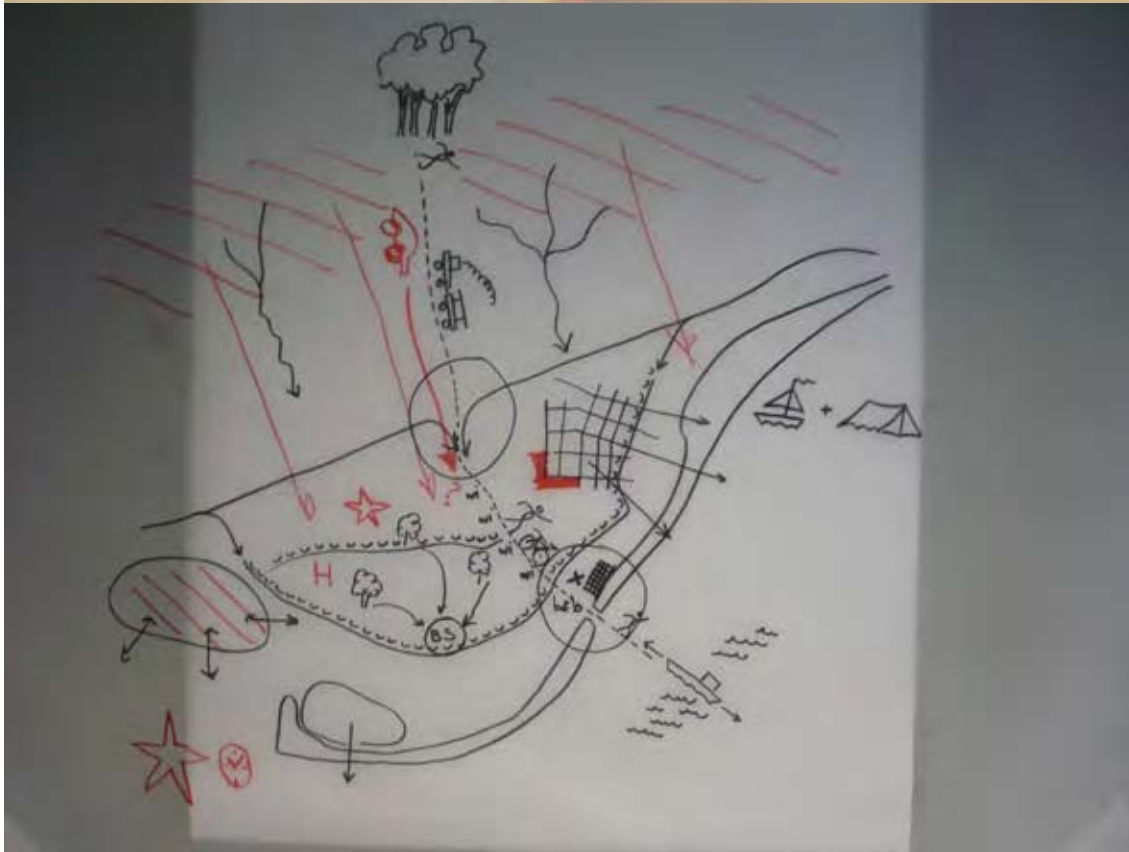
In het tweede lab zijn de door maak<architectuur uitgewerkte scenario's gepresenteerd. De deelnemers hebben hierop gereageerd.



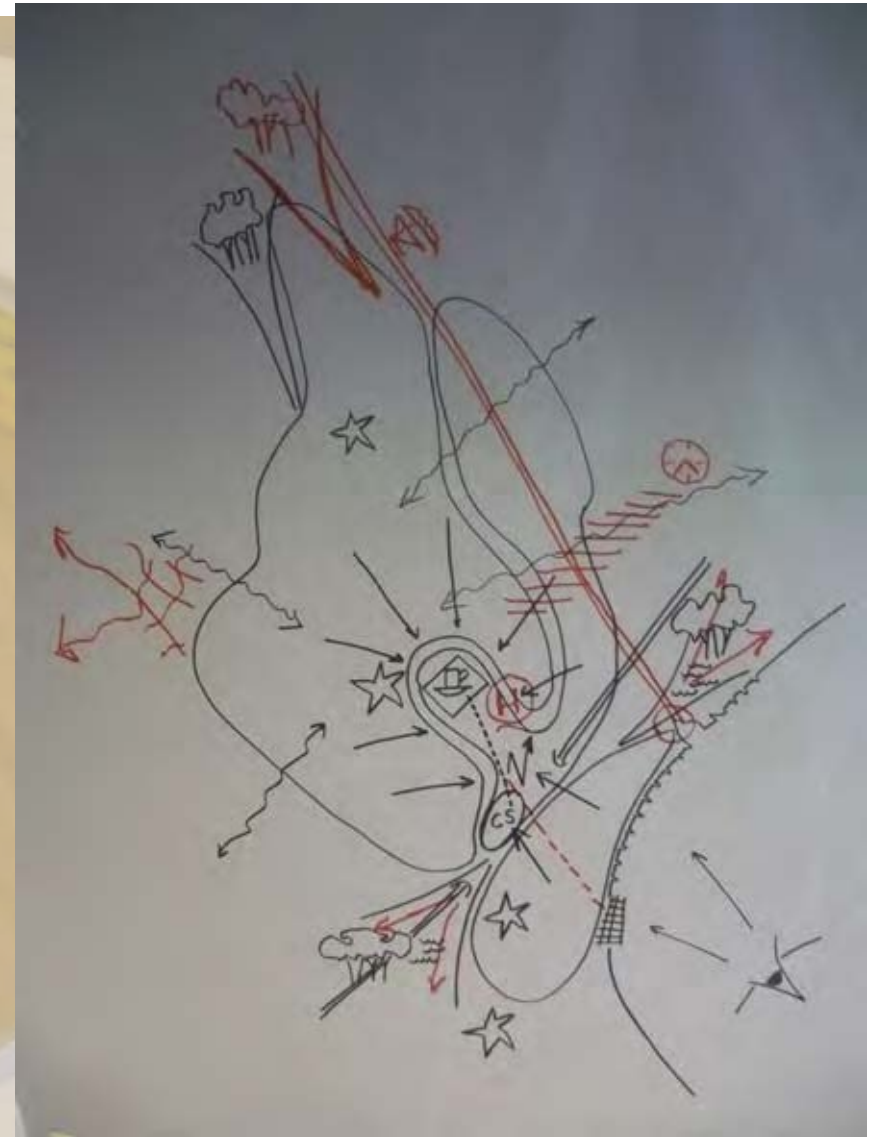
> scenario's Rheden & Dieren

methodiek:

Als start van het tweede lab zijn de scenario's van beide dorpen aan de deelnemers voorgelegd. Waar nodig zijn aanpassingen en aanvullingen gedaan.



Rheden



Dieren

> metaforen

Rheden & Dieren

methodiek:

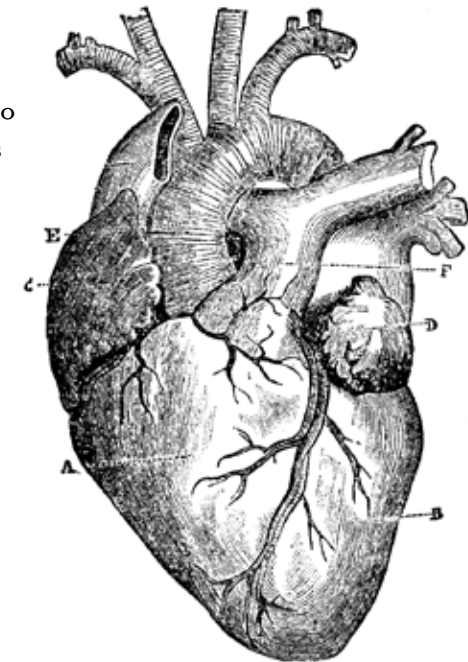
Op basis van de in het eerste lab geschetste scenario's zijn door maak<architectuur metaforen voor beide dorpen opgesteld.

Aan de hand van deze metaforen hebben de deelnemers maatschappelijke profielen voor de dorpen opgesteld. Voor Dieren als 'bewoner' en 'werkende', voor Rheden als 'bewoner' en 'toerist'.

De maatschappelijke profielen zijn in de beide scenario's van de dorpen verwerkt.

Dieren

- > functioneel kloppend hart van de regio
- > hartkamers met verschillende functies
- > onderlinge relatie hartkamers
- > aanwezigheid hoofdslagader
- > aders verbinden met de omgeving
- > grootte dorp laat hartfunctie toe
- >
- > bewoners
- > werkenden



maak<lab Rheden en Dieren > 20 april 2009

Rheden

- > lineaire kern
- > fijnvertakte vleugels
- > stilte en beweeglijkheid
- > recreatie/toerisme in de natuur
- > kern verbindt water en groen
- >
- > bewoners
- > toeristen





maak<lab Rheden en Dieren > 20 april 2009

> scenario Rheden


Groenestraat
 > hoofdas van het dorp;
 > verbinding Veluwe en IJssel


 > Veluwezoom

 > transferium

 > OV-verbinding

 > kamperen bij de IJssel


 > voetveer Rhederlaag

 > recreatie op de IJssel

 > dorpsbrink


 > horeca

 > winkels


 > bed & breakfast


Structuur van het dorp


 > potentiële herontwikkeling

 > gebieden met woonfunctie


 > ontwikkeling brede school


 > kansen op vrijgekomen locaties door brede school


 > aanvullende locaties met kansen


 > gewenste 'update' woningvoorraad

Relatie met omgeving


 > verbetering dorps toegang en verheldering structuur

 > verbinding met landgoederen versterken

 > aanwezige beeklopen zichtbaar maken

 > woongebied

 > landgoederen

 > omgeving Veluwezoom

 > omgeving IJssel



> scenario Rheden toekomstbeeld



0. ALGEMEEN

Het beeld van de vlinder staat voor een toekomst van het dorp in hechte samenhang met de groene en blauwe omgeving, met meer aandacht voor het ontvangen van recreanten en het bewegen door het groene landschap. Door deze samenhang wordt de identiteit van het dorp versterkt. De hechte samenhang betreft zowel de lineaire kern, waar de beweging en levendigheid rondom centrumfuncties toeneemt, als de vleugels, waar wonen en werken in een heldere, rustige en groene omgeving vooropstaat. De lineaire kern verbindt de landschappen van IJssel en Veluwe. De beide uiteinden van de kern krijgen bijzondere aandacht: de omgeving rond de kerk wordt tot leven gewekt, en de omgeving van het station zal zich ontwikkelen naar een groene ontvangstkamer voor bezoekers van de Veluwe. Door de levendigheid te concentreren in de kern, blijven de vleugels hun karakter als woongebied behouden. De kwaliteit van de woongebieden wordt verbeterd, zodat mooie vleugels ontstaan waar mensen graag wonen. Het landschap zal de woonwijken sterker kleuren, met een beter zicht op de groene omgeving. De woningvoorraad wordt met name verbeterd met het oog op starters en ouderen.

Aan oost- en zuidzijde worden de mogelijkheden van water en bijbehorende recreatieve en sportvoorzieningen beter benut. De structuur en routing worden verduidelijkt, door herkenbaarheid van de hoofdroutes met landschappelijke middelen en door het aanbrengen van een fijnmaziger structuur in het werkgebied.

1. GROENESTRAAT EN OMGEVING KERK (“BRINK”)

- > onderdeel verbinding groene en blauwe natuur (Veluwezoom <-> IJssel); versterken verbinding door: treintje, passantenhaven, verleggen aanlegplaats veerpontje (ideeën),
- > entrees Groenestraat vormgeven als ontvangst voor bezoeker, incl. parkeergelegenheid,
- > winkelgebied en omgeving kerk is domein voetganger en fietser: verblijfsgebied; oplossen: parkeren en bereikbaarheid,
- > winkelvoorzieningen (nadruk op kleinschalig) concentreren aan Groenestraat: dagelijkse levensbehoeften (bewoners dorp), specialistische winkels en horeca (mede voor toerisme),
- > verbeteren levendigheid gevels (denk bijv. aan supermarkten),
- > “brink”: onderzoek nodig naar mogelijkheden voor ruimtelijke en functionele herinrichting; markt uitbreiden (1x per week).

2. WONEN (MET BIJBEHORENDE VOORZIENINGEN)

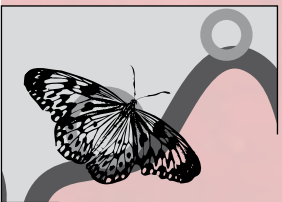
- > de woningvoorraad bestaat uit veel, deels kleine, huurwoningen: huidige kwaliteit verbeteren; bij nieuwbouwlocaties (Rheden bestrating, vrijkomende terreinen scholen, andere locaties) invulling woningaanbod afstemmen op behoeften, o.a. starters,
- > voor het basisonderwijs creëren van een brede school met bijbehorende voorzieningen,
- > sportvoorzieningen voldoen goed op de huidige locatie
- > winkelvoorzieningen: zie boven
- > woon- & zorgvoorzieningen: n.t.b. (deel aanwezig gaat ervan uit, dat dit zichzelf regelt; anderen maken zich daarover juist zorgen)
- > woonomgeving aantrekkelijker maken: aandacht voor groen, wandelroutes, water (Laak, beken), herkenbare plekken ter versterking identiteit en structuur van het dorp,
- > algemene conclusie: het "achterland" is goed; diverse voorzieningen, recreatie, bereikbaarheid

3. WERKEN

- > industriële bedrijvigheid is dominant aanwezig in het oostelijk deel van het dorp: in feite niet passend bij een dorp van deze omvang. Uitgangspunt is, dat de industrie aanwezig blijft; bedrijven zichtbaar maken, en waar mogelijk de schaal verkleinen (vergelijk de kansen, die zich voordoen bij Rheden bestrating),
- > de dode IJsselarm ligt verscholen achter de industrie; introduceren zichtlijnen ter verbetering van de relatie.

4. RELATIE DORP MET OMGEVING

- > de entrees van het dorp versterken, karakteristiek maken
- > landgoederen (waar nodig herstel) oriënteren op omgeving en in contact brengen met dorp; medebepalend voor identiteit Rheden,
- > agrarisch gebied Worth-Rheden: oorspronkelijk karakter in stand houden,
- > beken zichtbaar maken,
- > langzaam verkeeroutes naar Veluwezoom verbeteren,
- > watertoerisme als bij Rhederlaag is geen doel voor Rheden: hoogstens aanvullende voorzieningen als een passantenhaven (bij brink?), of een camping (bij Steegse haven?).



> scenario Dieren

hoofdas Dieren

> verbinding Calluna naar Veerstoep



> horeca



> winkels



> dynamisch geheel



> intercitystation



> Veerstoep

> woongebied

> werkgebied

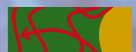
> speciale plek 'zuid'

> Spankeren

> omgeving Veluwezoom

> omgeving IJssel

Structuur van het dorp



> potentiële herontwikkelingslocatie



> verbinding met water en groen ter plaatse van entrees van het dorp



> relatie van het dorp met de omgeving



> 'parels' in het dorp (bijzondere locaties)



> waterrecreatie op het Kanaal



> Dieren-Zuid als zichtlocatie



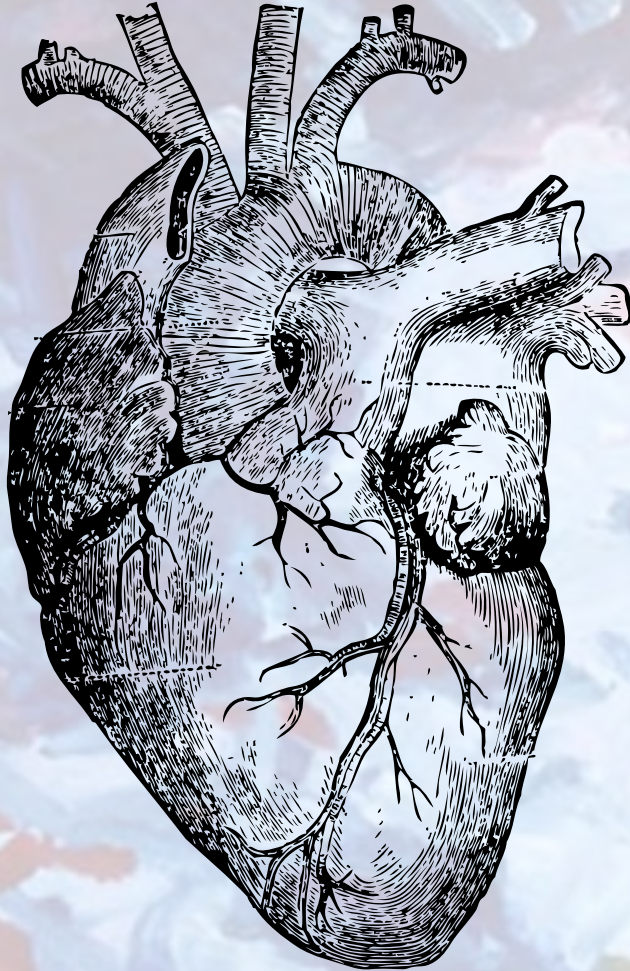
> landgoed prominenter maken



> historie in Spankeren tonen



> scenario Dieren toekomstbeeld



0. ALGEMEEN

Het beeld van het hart staat voor de versterkte centrale rol die het dorp in de regio vervult, en voor de heldere identiteit en onderlinge samenhang van de delen die het dorp vormen. De versterking van de regiofunctie komt de identiteit, levendigheid, economie en het voorzieningenniveau van Dieren ten goede. Daarbij komt met name het centrum in beeld als kloppend hart van de regio, doorlopend naar de kanaalzone. De ligging aan de hoofdslagader, spoor en provinciale weg, wordt beter benut. Tegelijk wordt de hoofdslagader beter ingebed in het dorp, door groene dorpsentrees en de realisatie van de nieuwe verkeersstructuur. Deze voorziet in de ontvlechting van het regionale en lokale verkeer, en terugdringing van de hinder van het treinverkeer en het regionale verkeer. Naast de bezoekers zullen ook de bewoners van Dieren, sterker dan nu, gericht zijn op de centrale ketting van functies, het winkelcentrum, het werk- en leergebied rond het station en het mixmilieu tot aan de veerstoep. De ketting wordt verbonden met de drie hartkamers: het woongebied in het westelijk en noordelijk deel van het dorp, het werkgebied in het centrum en de kanaalzone, en 'zuid' als historische, bijzondere plek.

1. CENTRALE AS: CALLUNA, STATIONSGBIED EN VEERSTOEP

Calluna:

- > versterken en op onderdelen vernieuwen van winkelfunctie; o.a. door middel van toevoegen specialistische winkels, sociaal-culturele functies en dienstencentrum (regionale betekenis),
- > herinrichten openbare ruimte winkelcentrum inclusief directe omgeving,
- > goede verbinding woongebieden en "zuid" met winkelgebied,
- > voorkomen overlast door jongeren; suggestie: maatregelen als in Doesburg?

stationsgebied:

- > spoor geen barrière, voorkomen hinder treinverkeer,
- > oriëntatie op centrale as Calluna <-> veerstoep,
- > station als intercityhalte is wezenlijk; P+R voorziening opnemen zonder overlast voor dorp,
- > toevoegen bedrijven in zakelijke dienstverlening.

veerstoep:

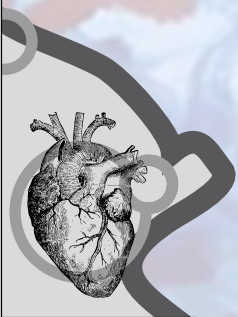
- > accentueren als bijzondere plek: terrassen, relatie met de rivier
- > benutten bijzondere karakter “zuid”: gemengd milieu, beschermd dorpsgezicht, Carolinapark, e.d.

centrale as:

- > waar mogelijk toevoegen functies: winkels (niet concurrerend met Calluna), sociaal-cultureel, maatschappelijk, of toeristisch,
- > aantrekkelijk maken voor langzaam verkeer: herinrichting,
- > benutten kansen i.v.m. mogelijke verplaatsing Gazelle.

2. WONEN (MET BIJBEHORENDE VOORZIENINGEN)

- > het is goed wonen in Dieren: voor alle doelgroepen blijven bouwen; meer middensegment,
- > herstructureren Stenfert: opgave èn kans,
- > voor het middelbaar onderwijs streven naar volledige havo/vwo in het dorp (kinderen gaan nu veelal direct naar Velp / Arnhem); stimuleren leertrajecten bij bedrijven,
- > opwaarderen sportvoorzieningen: “facelift”,
- > winkelvoorzieningen: zie boven; zorgdragen voor aantrekkelijke routing uit woongebieden,
- > woon- & zorgvoorzieningen: n.t.b. (de visie over de positie van wonen en zorg in het dorp is niet uitgewerkt; gesuggereerd is, om Gelders Hof te veranderen),
- > de recreatieve mogelijkheden zijn uitstekend; op enkele plaatsen uitbreiden en/of verbeteren (o.a. kanaalzone),
- > in “zuid”, met een menging functies naast wonen als hoofdfunctie, behoud van diversiteit en historie.

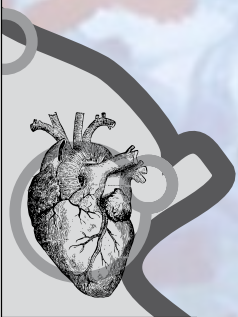


3. WERKEN

- > winkelcentrum Calluna, de stationsomgeving en de kanaalzone vormen het primaire gebied voor werkgelegenheid; bedrijvigheid gericht op de regio: stedendriehoek en knooppunt Arnhem – Nijmegen; goede bereikbaarheid openbaar vervoer, parkeergelegenheid, kinderopvang, aantrekkelijke omgeving en voorzieningen (voor en na het werk, tijdens de pauze),
- > Calluna en omgeving station: zie onder I.
- > in de kanaalzone herinrichting van bestaande bedrijventerreinen en uitbreiding ten oosten van het kanaal ter stimulering van vernieuwing; westelijk van de spoorlijn naar Apeldoorn combinatie van wonen en werken (n.t.b.) ten behoeve van uitbreiding woonfunctie; rekening houden met grote hoeveelheid archeologie in de bodem.

4. RELATIE DORP MET OMGEVING

- > geleidelijke toegang van het dorp vanuit groene omgeving: groene entrees; bij Hof van Dieren zichtlijn stationsgebied <-> Veluwe (en koppeling provinciale weg met spoorlijn?); bij noordzijde kanaal twee niveaus: ontsluitingsweg en langzaam verkeer,
- > aandacht voor fietsroutes en wandelmogelijkheden in aansluiting op de bossen, Hof te Dieren en het landelijk gebied bij Spankeren,
- > verder ontwikkelen recreatieve functie van het kanaal; met name omgeving sluis,
- > aanzicht dorp vanaf overzijde IJssel handhaven (/herstellen?),
- > instandhouden van cultuurhistorische waarden, zoals monumentale villa's, landgoederen, fabrieksgebouw Gazelle, station, e.d.: bepalend voor identiteit van het dorp,
- > Spankeren blijven zien als zelfstandige kern in de gemeente; zichtbaar maken van de rijke archeologie rond het dorp.



> plenair overleg kanttekeningen

- > er is een spanningsveld tussen actuele besluitvorming en de visie op lange termijn: streven naar een dynamisch eindbeeld, dat richting geeft aan de besluiten van het heden,
- > er zijn slechts beperkte middelen voor de realisatie van alle plannen in de visie: het is noodzakelijk, om prioriteiten te stellen,
- > zorgdragen voor een goede onderbouwing van de projecten, ontleend aan de gemaakte toekomstbeelden,
- > een probleem voor de ambtenaren is, dat zij geen of weinig contacten hebben op niveau; het is noodzakelijk een sterke eigen visie te ontwikkelen, en daarover een scherpe discussie te voeren (bijvoorbeeld: bij het opstellen van de eerdere structuurvisie is onder andere ook over “Gazelle” gesproken; daarover is destijds gezegd: “niet over praten”; twee jaar later komt Gazelle zelf met de suggestie, dat de bedrijfsvoering elders mogelijk beter/efficiënter kan),
- > enkele thema’s zijn nog onvoldoende uitgekristalliseerd:
 - > vergrijzing: visie m.b.t. woon- & zorgvoorzieningen (beide dorpen),
 - > wat te verstaan onder “bestendige economische ontwikkeling”: bespreken van mogelijke ontwikkeling van bedrijven / winkelen / sociale en culturele voorzieningen als economische drager in de toekomst (Dieren),
 - > is een passantenhaven bij de brink een realistisch idee: nader bespreken van economische, landschappelijke en civieltechnische mogelijkheden en kansen voor een aan Rhederlaag gerelateerde ontwikkeling van waterrecreatie (Rheden)

> conclusies & het vervolg

CONCLUSIES

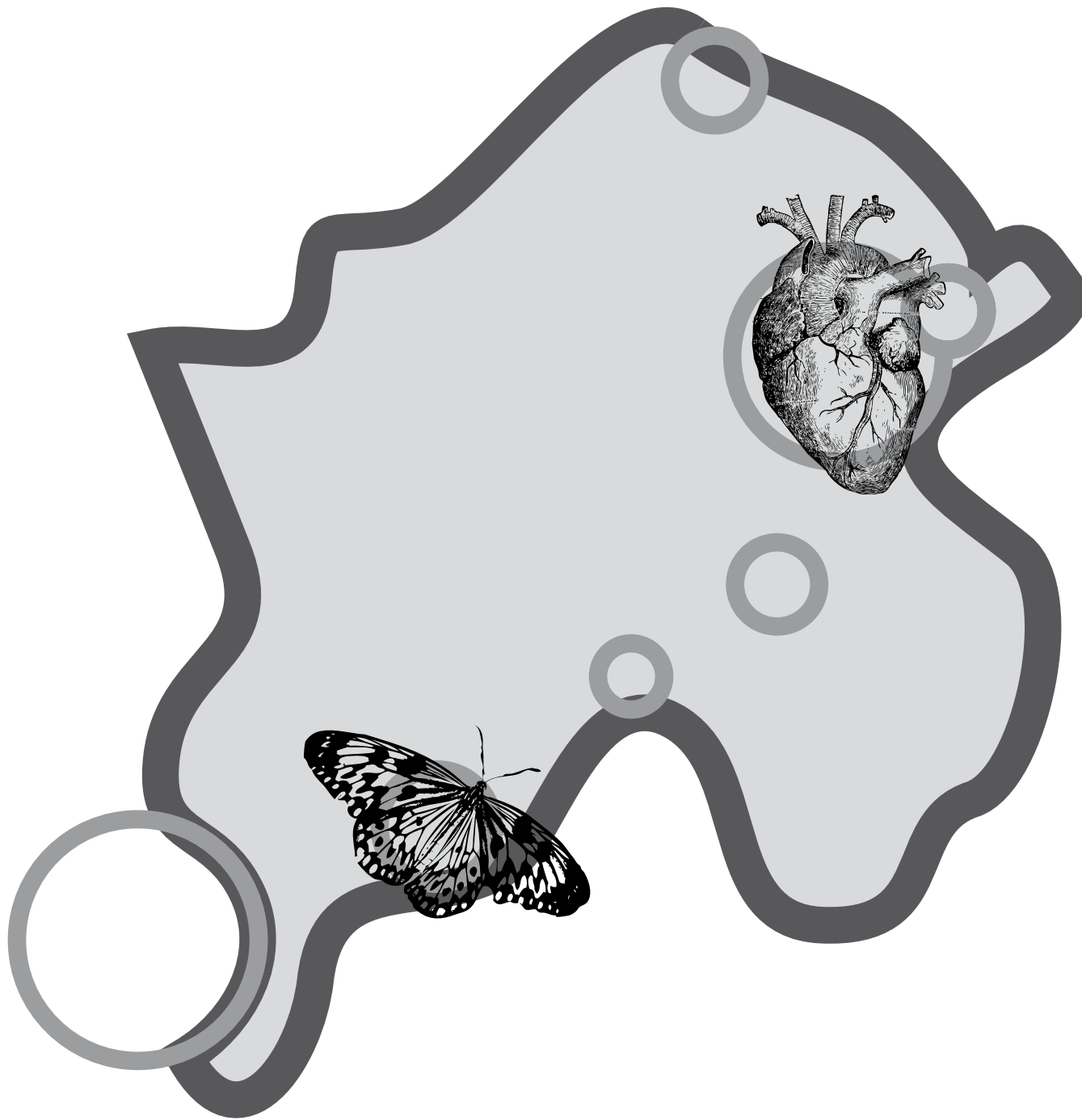
- > de labs met ambtenaren hebben geresulteerd in toekomstbeelden voor de dorpen, die deels aansluiten bij de structuurvisie uit 2006; daarnaast zijn echter diverse nieuwe ideeën naar voren gekomen voor de gewenste toekomstige ontwikkeling van de dorpen,
- > wat de ruimtelijke ontwikkeling betreft, ligt er een goede basis voor de te organiseren labs met vertegenwoordigers uit de burgerij; op enkele thema's is evenwel sprake van te weinig inhoud en reflectie: het verdient aanbeveling, de dorpsvisies op deze thema's aan te scherpen.
- > ook voor de prioriteitstelling van projecten geldt, dat een sterke argumentatie van de maatschappelijke thema's noodzakelijk is.

VERVOLG

In overleg tussen maak<architectuur en de afdeling RO van de gemeente Rheden is geconstateerd dat nodig is: integrale aanpak van de visievorming en aansturing vanuit bestuur en directieteam. gebaseerd op kerngegevens: wat weten we?

Daarna onderzoeken: wat willen we? En: wat kunnen we?

Voor een vervolg van het traject dient eerst inzichtelijk gemaakt te worden, welke vragen een rol spelen bij een integrale aanpak. Dat is: nadere beschouwing van thema's die aanscherping behoeven, en met welke methodiek deze vragen onderzocht zouden kunnen worden.



kerngegevens

> inleiding

In samenwerking met Coresta Group is een analyse op hoofdlijnen verricht van de demografische ontwikkelingen en van de waardering van de leefomgeving in de gemeente en in de dorpen Rheden en Dieren. De verwachte ontwikkeling in de bevolkingssamenstelling volgt onontkoombaar de algemene landelijke trends van krimp en vergrijzing, maar kan voor een juist beeld exacter geduid worden. De meest relevante gegevens voor een integrale visieontwikkeling zijn daartoe beschreven en met statistieken gedocumenteerd.

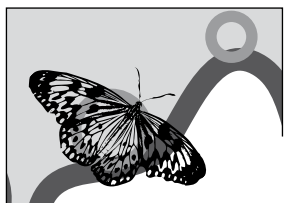
Voor beide dorpen zijn volgende demografische verwachtingen en waarderingsgegevens dominant:

- > een geleidelijke krimp van de bevolking van ca. 10% in de periode tot 2040, met bijbehorende druk op het voorzieningenniveau;
- > een ontgroening van de bevolking, gedurende de periode 2012 tot 2022;
- > een vergrijzing van de bevolking, vooralsnog slechts als relatieve vergrijzing, na 2025 tot 2040 als absolute vergrijzing. Dat wil zeggen dat de kwantitatieve vraag naar voorzieningen voor ouderen na 2025 speelt;
- > rond 2040 wordt een normalisatie van de leeftijdsopbouw van de bevolking verwacht;
- > in vergelijking tot het landelijke gemiddelde een lage waardering van het voorzieningenniveau (bron: leefbaar(o)meter). Dit aspect vergt nader onderzoek;
- > er is nu al een kwalitatieve vraag naar voorzieningen voor ouderen, met name naar kleinschalige vormen van zelfstandig wonen voor ouderen.

In principe zijn diverse verwachte ontwikkelingen enigszins te beïnvloeden door specifiek beleid. Werkgelegenheid, schoolvoorzieningen, ouderenvoorzieningen en huisvestingsbeleid zijn voorbeelden van specifiek beleid. Overkoepelend kunnen de algemene dorpsvisies en bijbehorende verschijnselen in de dorpen een aanzet vormen voor beïnvloeding van de verwachte ontwikkelingen. Rheden als recreatieve trekpleister en Dieren als economisch hart van de regio kunnen specifiek wervend ingezet worden om ontwikkelingen te beïnvloeden.

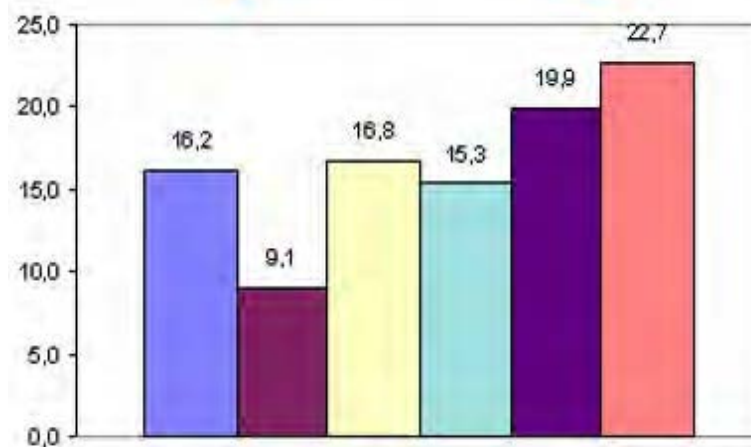
De migratiecijfers zijn momenteel relatief gering en er zal een krachtige sturing nodig zijn om de ontwikkelingen in relevante mate bij te sturen. Het zal duidelijk zijn, dat de specifieke ligging van de dorpen in een prachtig landschap en in de nabijheid van Arnhem de kernwaarden zijn die ingezet kunnen worden om het hoofd te kunnen bieden aan een spagaat tussen gevraagde kwaliteiten in de woonomgeving en dreigende verdunning van het economisch en sociaal draagvlak. Juist hier kunnen de vruchten geplukt worden van een integrale en consistente visie op de ontwikkeling van elk der dorpen.

> bevolkingsopbouw



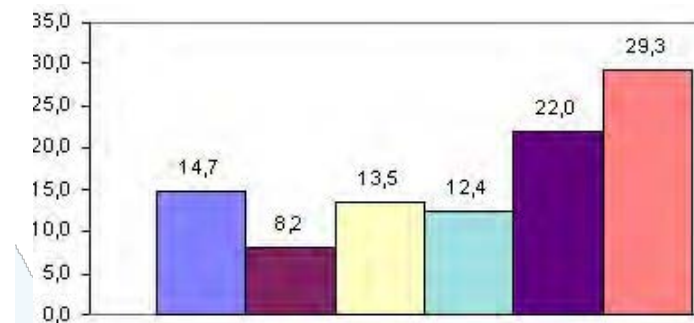
RHEDEN

- > 42.6 % van de bevolking is 50 jaar of ouder;
- > 25.3% is jonger dan 24 jaar.



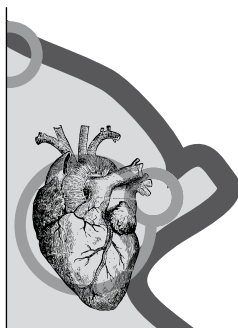
DIEREN (GEMIDDELD)

- > 42% van de bevolking is 50 jaar of ouder;
- > 28.1% is jonger dan 24 jaar.

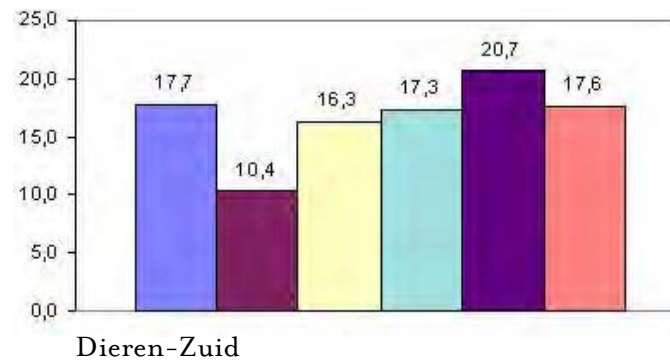
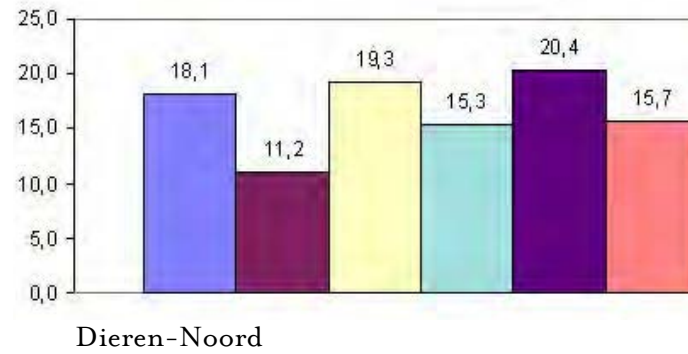


Dieren-West

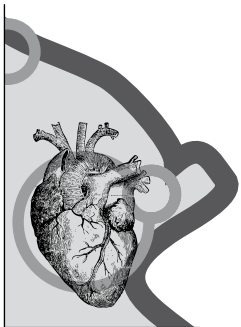
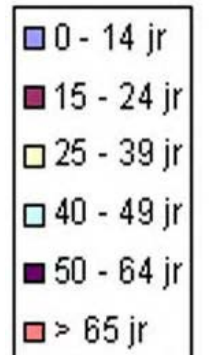
Legenda



> bevolkingsofbouw

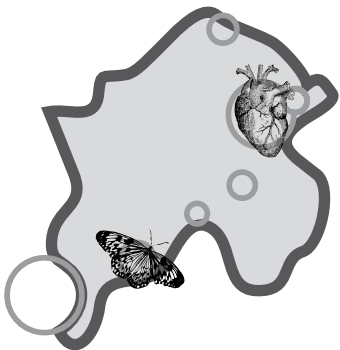
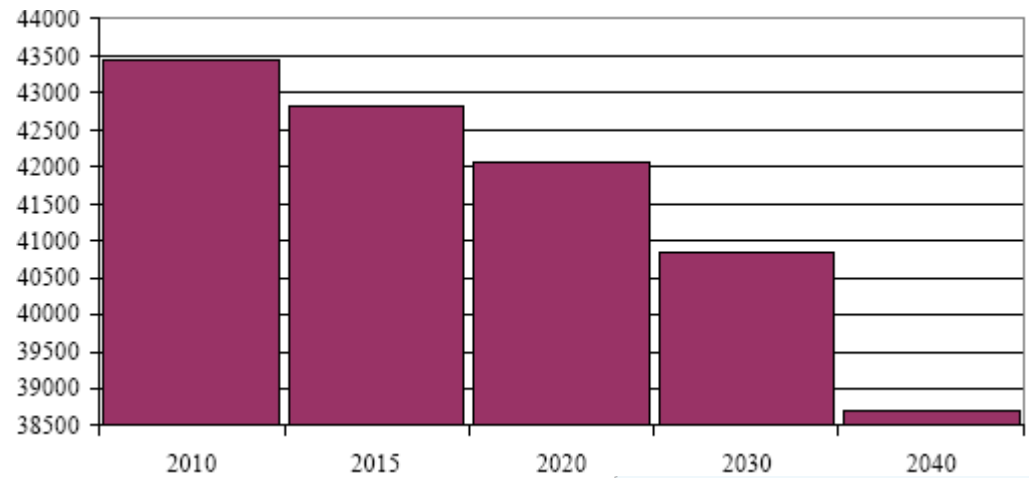


Legenda

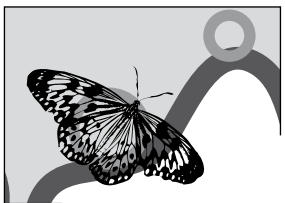
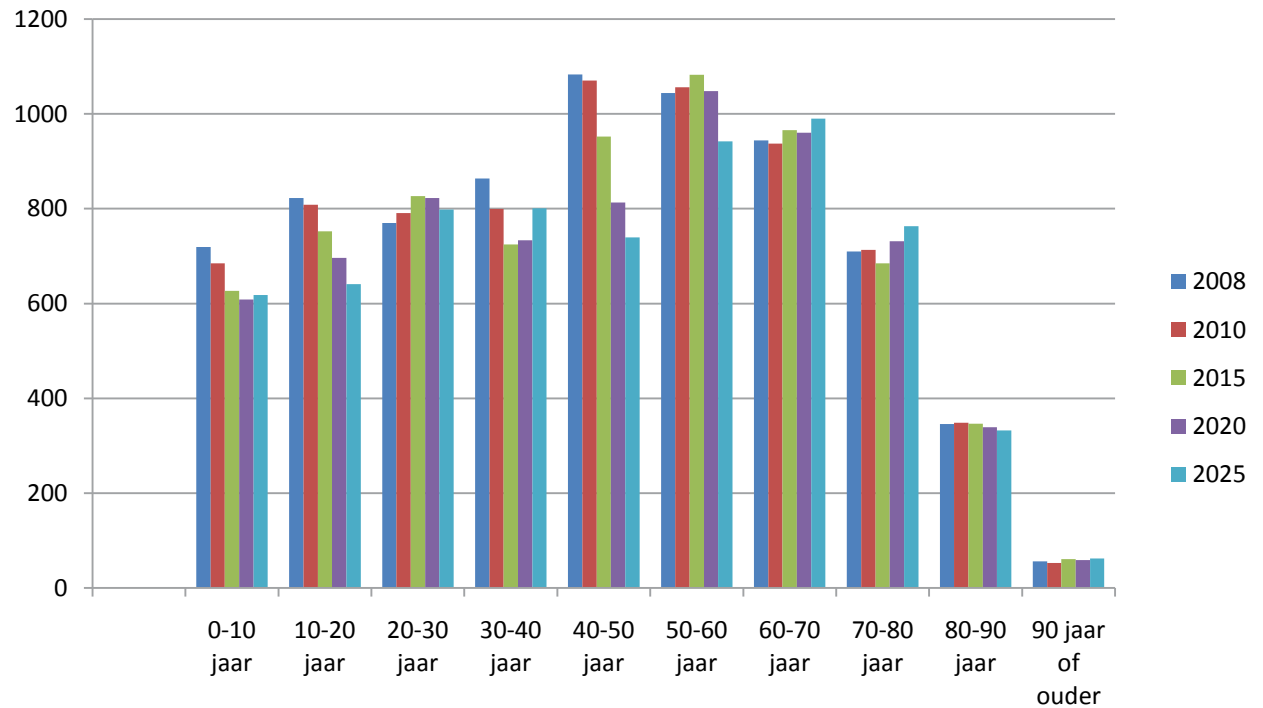


> bevolkingsprognose gemeente Rheden

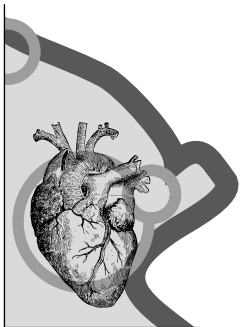
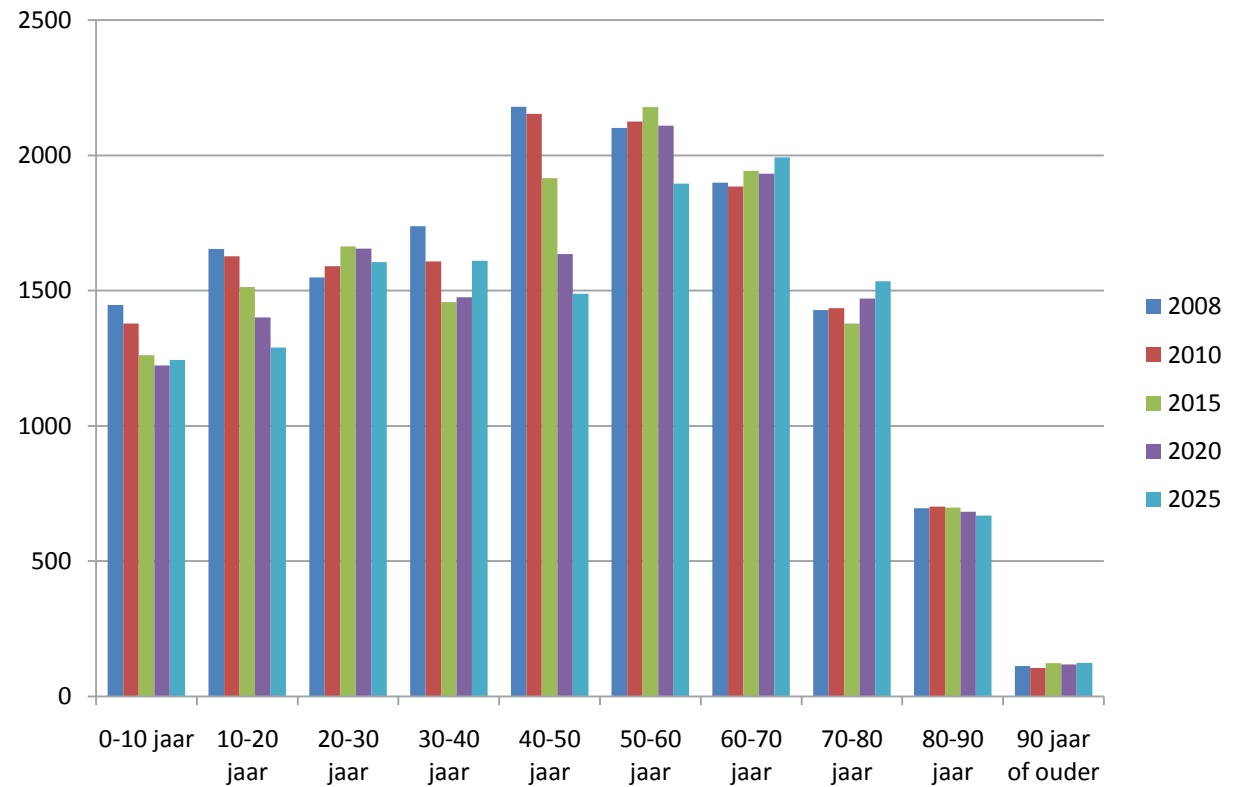
- > de bevolkingsopbouw van Rheden en Dieren is vergelijkbaar met de totale bevolkingsopbouw van de gemeente Rheden;
- > het aantal inwoners van de kernen daalt in 2040 met ca. 10%.



> bevolkingsprognose dorp Rheden (2025)

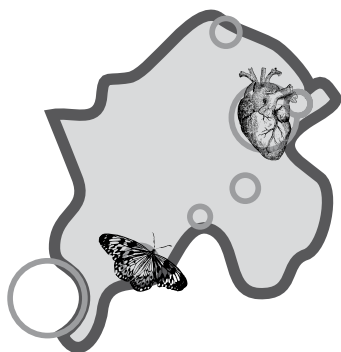
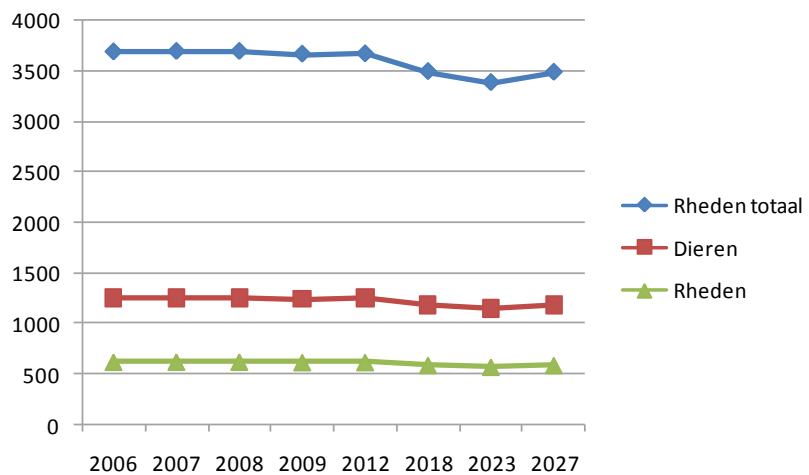


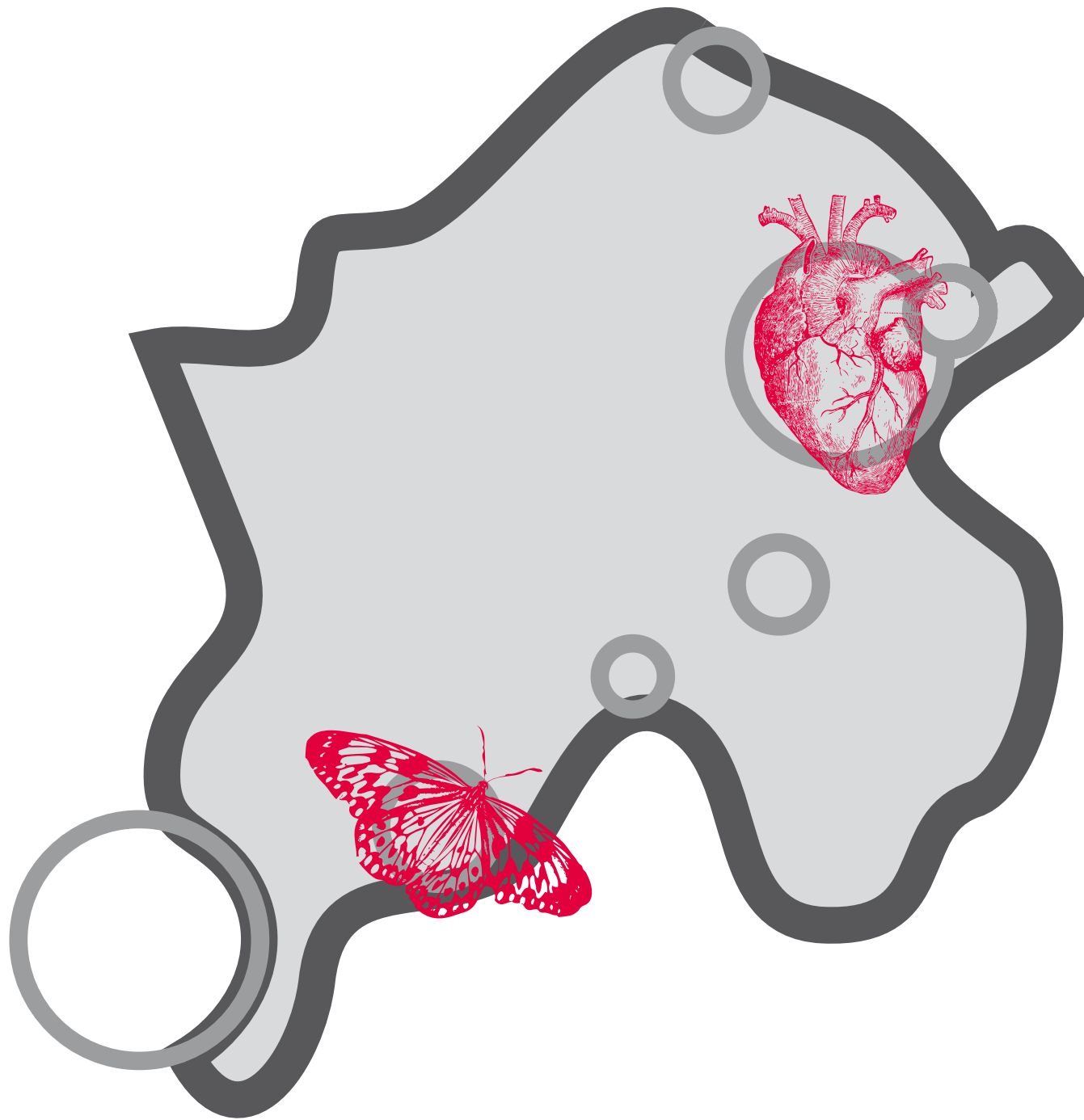
> bevolkingsprognose dorp Dieren (2025)



> schoolgaande leerlingen

> het aantal schoolgaande kinderen (basisschool) is in 2027 afgenomen met ca. 5%.





trajectadvies

> integrale werkwijze; theoretische achtergrond

Vanuit de voornamelijk ruimtelijke scenario's die voor beide dorpen zijn opgesteld, is de behoefte ontstaan om een meer integrale visie van de dorpen op te stellen. In deze integrale visie komen naast de ruimtelijke aspecten ook ontwikkelingen in de demografie en de sociale en economische leefomgeving aan bod.

Welke beschouwing helpt ons een integrale dorpsvisie te bereiken?

We zijn in onze cultuur gewend geraakt, multidisciplinair te denken en te werken. Dat wil zeggen, dat we de werkelijkheid beschouwen als een gelaagd geheel, waarbij elke laag eigen wetmatigheden en dynamiek kent. De structuurvisie Rheden 2006 'Een droom om in te wonen' werkt zelfs expliciet met een gelaagd piramidemodel. Dit model verheldert op het niveau van de gehele gemeente de samenhang van aspecten waarvoor doelen gesteld worden. De vraag die nu ontstaat, is of een multidisciplinaire benadering helpt voor de ontwikkeling van integrale visies op de dorpen. Het piramidemodel brengt immers niet de unieke samenhang van een dorp in beeld.

We willen een dorp beschouwen als een ondeelbare, dynamische entiteit. De entiteit is altijd groter dan een specifiek perspectief waarmee wij het dorp kunnen beschouwen. Voorbeelden van een perspectief zijn het ruimtelijk perspectief, historisch perspectief, economisch perspectief, sociaal perspectief of het psychologisch perspectief. Als we in één keer het dorp vanuit al deze perspectieven willen beschouwen, ontstaat een complexiteit die ons belet om tot inzicht te geraken. We zijn gewend geraakt om te doen alsof de werkelijkheid van het dorp uit lagen bestaat, die we één voor één kunnen beschouwen. We doen dan alsof het dorp een optelling is van, al dan niet hiërarchische, werkelijkheidslagen. De beschouwing van een laag noemen we discipline.

Nu ervaren we de disciplines nogal als drempels voor een integrale visievorming. We zouden daarom kunnen besluiten, ons te concentreren op cruciale veranderingen in de dorpen, en deze vanuit wisselende perspectieven te beschouwen. Het zouden gewenste, ongewenste, onontkoombare of omstreden of neutrale veranderingen kunnen zijn. Laten we ze hier 'verschijnselen' noemen. Uit voorbeelden blijkt dat het steeds begrippen betreft die op verandering wijzen: verdichting, groei, krimp, concentratie, herstel, opdeling, ontstaan, verspreiding, menging, scheiding, openen, etc.

Interdisciplinariteit doet geen uitspraak over de deelbaarheid van de werkelijkheid, maar concentreert zich op de studie van de werkelijkheid vanuit een combinatie van invalshoeken. Het object van onderzoek wordt als 'groter' dan de perspectieven verondersteld, zodat de discipline niet zelfstandig tot volledige verklaring van verschijnselen kan komen. Door perspectiefwisseling en het kiezen van meervoudige onderzoekseenheden moet een zo volledig mogelijke beschrijving gemaakt worden.

We weten uit ervaring dat juist in de realisatie van visies in beleid, de wetmatigheden op de verschillende beleidsniveaus sterk samenhangen. De specifieke wijze waarop de wetmatigheden samenhangen bepaalt juist de identiteit van het dorp. Zo gezien moeten we in een visie op zoek naar de mogelijkheden om de dorps wetmatigheden in een gewenste richting te verbuigen, zonder ons tot de classificaties van beleidsterreinen te beperken. We beschouwen dan het dorp als een in onderlinge afhankelijkheid ontwikkelend geheel met steeds nieuwe verschijnselen.

Transdisciplinariteit gaat uit van een ondeelbare werkelijkheid en ziet disciplinariteit als een miskennis van de werkelijkheid. Er zijn geen stabiele wetmatigheden in het gedrag van mens, cultuur en sociale structuur. Er zijn dus ook geen disciplinaire classificaties. De sociale werkelijkheid is een interdependent (in onderlinge afhankelijkheid) ontwikkelend geheel dat steeds nieuwe effecten kent.

We hebben nu een transdisciplinaire beschouwing van de ontwikkelingen in de dorpen voorgesteld. We bestuderen cruciale verschijnselen in een dorp vanuit diverse perspectieven, waardoor we inzicht krijgen in de complexe structuur van de verschijnselen. Zo ontdekken we, hoe we de verschijnselen in de specifieke context van het dorp kunnen verbuigen ten behoeve van een samenhangende visie.

> toepassing in Rheden en Dieren

Welke zijn de verschijnselen die onderwerp van de visie zijn?

De benadering van het dorp als interdependent ontwikkelend geheel maakt vooral duidelijk dat de samenhang van ontwikkelingen bestudeerd dient te worden. Bijvoorbeeld is de ontwikkeling van een brede school volgens een bepaald concept niet onafhankelijk van de gewenste wijkontwikkelingen, niet alleen in sociaal opzicht maar onder meer ook in ruimtelijk, economisch en psychologisch opzicht. Hetzelfde geldt voor andere ontwikkelingen zoals de recreatie, de bedrijvigheid, het landschap, het wonen etc.

De centrale vraag die nu uitstaat, is hoe deze samenhang op doortastende en efficiënte wijze te doorgronden ten behoeve van een integrale dorpsvisie.

We hebben 'ongemerkt' inmiddels vijf categorieën van verschijnselen onderkend.

Twee categorieën kunnen we als voorlopig vaststaand beschouwen:

1. de demografische verwachtingen van een dorp (wat weten we);
2. de zelfbepaalde, gewenste identiteit en positionering van een dorp (wat willen we);

Drie categorieën kunnen we als sturingsmiddelen beschouwen (wat kunnen we):

3. de ontwikkelingen in de ruimtelijk-fysieke leefomgeving;
4. de ontwikkelingen in de sociale leefomgeving;
5. de ontwikkelingen in de economische omgeving.

De eerste twee categorieën mogen als voorlopig bekend worden verondersteld; de eerste categorie is beschikbaar in de vorm van kerngegevens en is met behulp van Coresta Group herleid tot een kwantitatief ontwikkelingsbeeld voor de bevolking van beide dorpen. Betoogd zou kunnen worden, dat visie en beleid juist tot beïnvloeding van dit kwantitatieve ontwikkelingsbeeld zou kunnen of moeten leiden. De mate van beïnvloeding is echter gering, vooral als het om de bevolkingsopbouw gaat. De migratiecijfers zijn momenteel te gering om de karakteristieken wezenlijk te beïnvloeden. De tweede categorie is door de ambtenaren als ontwikkelingsscenario per dorp ontwikkeld tijdens de maaklabs. Uiteraard zijn deze scenario's niet definitief, nog afgezien van de hier nagestreefde verdieping naar een integrale visie. Immers, zowel burgergeledingen als politiek hebben zich over de scenario's nog niet kunnen uiten.

Voor dit moment kunnen de scenario's echter als vaststaand beschouwd worden.

Indien wij ons voor de andere drie categorieën van verschijnselen op gedetailleerde ontwikkelingen zouden richten, zou een ongekeerde complexiteit ontstaan. Dat is echter niet nodig, een toekomstvisie richt zich immers op hoofdlijnen. Het is raadzaam, in de ontwikkelingen in de ruimtelijk-fysieke, de sociale en de economische leefomgeving een aantal cruciale aspecten te onderkennen. In principe zijn dat voor beide dorpen dezelfde, echter met een verschillend gewicht per aspect. De verschillen ontstaan vanuit de tweede categorie verschijnselen, de gewenste identiteit en positionering van de dorpen. De demografische verwachtingen blijken immers voor beide dorpen congruent.

Deze aspecten van de ruimtelijk-fysieke, de sociale en de economische leefomgeving zijn als volgt in te delen:

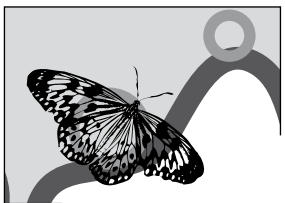
- > werkgelegenheid en bedrijvigheid
- > onderwijs
- > sociale voorzieningen en gezondheidszorg
- > wonen en woonomgeving
- > vrijetijdsvoorzieningen
- > verkeersstructuur en bereikbaarheid
- > landschap en milieu

Aan de hand van de vijf categorieën zijn per dorp de cruciale verschijnselen te benoemen. Door beleidsstukken te bestuderen en experts en belanghebbenden voor bovengenoemde aspecten aan het werk te zetten, zullen voor de verschijnselen en onderzoeksvragen en kwesties boven tafel komen. Daarmee kunnen keuzes gemaakt worden die, in onderlinge samenhang gebracht, de inhoud van de structuurvisies vormen.

Vooralsnog kan een voorlopige lijst van cruciale verschijnselen benoemd worden voor beide dorpen.

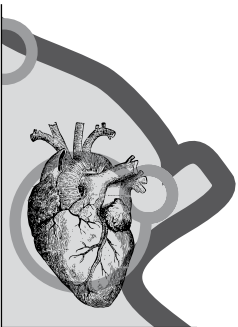
> verschijnselen Rheden

- > Rheden richt zich toenemend op rustig wonen en recreëren
- > recreatie en toerisme trekt het dorpscentrum in vanaf de Veluwezoom en de IJssel
- > de dorpsentrees en relaties van het dorp met Rhederlaag en de Posbank verbeteren
- > Rheden neemt toenemend deel aan het rivierlandschap en het watertoerisme, en de Brink wordt een aantrekkelijke en levendige verblijfsplek in de overgang van centrum naar rivier
- > de landschappelijke inbedding van Rheden wordt duidelijker ervaarbaar in het dorp en beter benut door de recreatieve rol van landgoederen te versterken en historische lagen beter ervaarbaar te maken
- > het toenemende gebruik van het spoor gaat gepaard met passende maatregelen om de rust in het dorp te bewaren en de barrièrewerking te vermijden
- > de Rhedense bevolking vergrijst met een hoogtepunt in de periode 2025-2040
- > Rhedenaren gaan sterker kiezen om na hun 50e levensjaar in het dorp te blijven wonen. de voorzieningen voor ouderen worden op duurzaam bruikbare wijze verbeterd
- > de woningvoorraad en woonomgeving vernieuwt zich met een nadruk op kwaliteit en een gemengde bevolkingsamenstelling in de wijken
- > de Rhedense bevolking ontgroent in de periode van 2010 tot 2022
- > de basisscholen concentreren zich in één locatie
- > de komende jaren krimpt de totale bevolkingsopbouw van Rheden met 10% (?)
- > de maatschappelijke voorzieningen (welke?) ontwikkelen zich dekkend met de vraag van de bevolking
- > de ruimte-intensieve industrie verdwijnt langzaam uit het dorp, terwijl werkgelegenheid in de gemeente / regio behouden blijft
- > de structuur van het dorp wordt helder ervaarbaar door toenemende herkenbaarheid

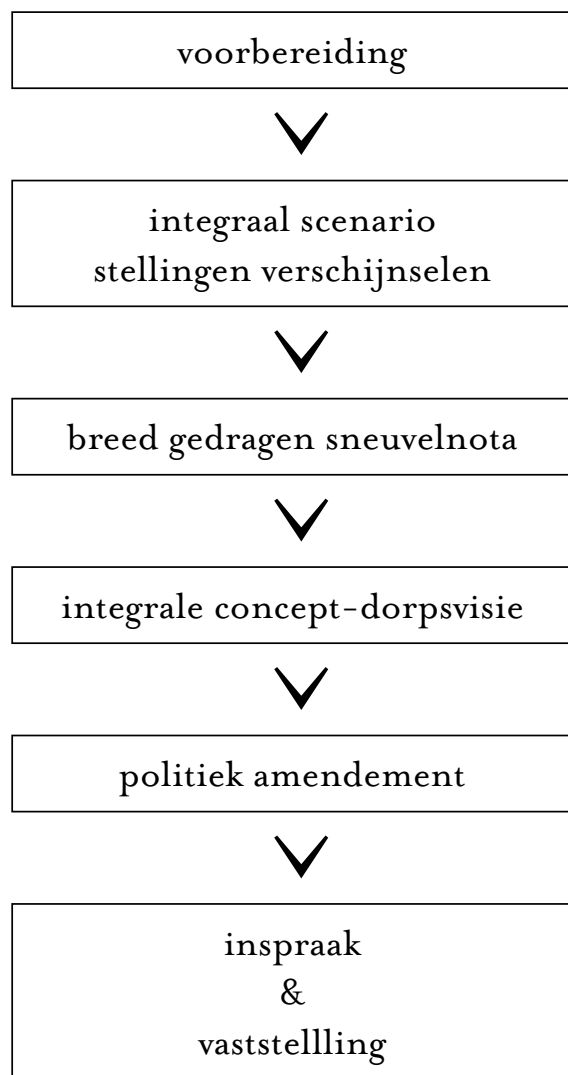


> verschijnselen Dieren

- > Dieren versterkt haar rol als kloppend hart van de regio op het gebied van werkgelegenheid, bedrijvigheid, winkelen en onderwijs
- > Dieren verbetert haar functie als openbaar vervoer knooppunt
- > de lokale en regionale verkeersstromen in het verkeersknooppunt worden ontvlecht
- > de identiteit en samenhang van de dorpsdelen wordt beter ervaarbaar
- > in Dieren ontwikkelt zich centrale ketting met winkelcentrum, stationsgebied met zakelijke voorzieningen en zuid met een gemengd milieu
- > van station tot Kanaalzone ontwikkelt zich een continu en levendig gebied met werkgelegenheid
- > de Dierense bevolking vergrijst met een hoogtepunt in de periode 2025-2040
- > voorzieningen voor ouderen worden duurzaam bruikbaar en kleinschalig versterkt
- > de Dierense bevolking ontgroent in de periode van 2010 tot 2022
- > voorzieningen die voor jongeren van belang zijn, waaronder starterwoningen, worden versterkt
- > de komende jaren krimpt de totale bevolkingsopbouw van Dieren met 10% (?)
- > de woningvoorraad en woonomgeving vernieuwt zich met een nadruk op kwaliteit en een gemengde bevolkingsamenstelling in de wijken
- > de maatschappelijke voorzieningen (welke?) ontwikkelen zich dekkend met de vraag van de bevolking
- > het kanaal versterkt haar recreatieve functie voor watertoerisme en wandelaars en fietsers
- > het landschap infiltreert op cruciale plekken bij de dorpsentrees en in de woonomgeving



> de Methode; ontwerp voor integraal proces



Hoe kunnen we de transdisciplinaire beschouwing van de verschijnselen in de dorpen organiseren?

Om tot de integrale visie voor beide dorpen te komen, dient op efficiënte wijze een proces te worden ingezet. De eerste stap is gezet door ambtenaren in de maak<labs, waarmee ‘wat willen we’ boven tafel is gekomen. Met ‘wat willen we’ en ‘wat weten we’ als input, wordt in dit traject gewerkt aan het verkrijgen van antwoorden op ‘wat kunnen we’.

Deze antwoorden worden verkregen door in het proces gebruik te maken van de expertise van verschillende partijen. Hierdoor ontstaat een integrale, maar vooral ook breed gedragen, visie met betrekking tot de toekomst van de beide dorpen. Door experts, ambtenaren en de burgerij in het proces te betrekken wordt deze visie een document dat door de politiek kan worden ingezet als basis voor een verkiezingsprogramma of coalitieakkoord.

Met bestaande beleidsnota’s en de voorgestelde scenario’s als bagage, zal in een expertmeeting een integrale behandeling van de verschijnselen aan de orde zijn. Deelnemers aan deze meeting zijn experts op eerder genoemde aspecten (o.a. werkgelegenheid, onderwijs, sociale voorzieningen). Hierdoor ontstaat een aanscherping van de scenario’s van beide dorpen. Daaraan gekoppeld is het doel van deze expertmeeting het voorbereiden van een bijeenkomst met gelederen uit de burgerij. Deze voorbereiding bestaat uit het opstellen van materiaal (vragen, stellingen), waardoor in de bijeenkomst met de burgerij naar een voorlopige versie van de integrale visie (sneuvelnota) kan worden toegewerkt.

Het participeren van de burgerij is een essentieel onderdeel van dit traject. Enerzijds om gedegen input van ervaringsdeskundigen te verkrijgen, anderzijds om binnen de burgerij draagvlak te creëren voor de gestelde scenario’s. Geschikte kandidaten zijn de sleutelfiguren uit de burgerij, verbonden aan de verschijnselen die uit de expertmeeting als cruciaal ter tafel zijn gekomen.

De sneuvelnota is het eerste document waar sprake is van een integrale visie voor de toekomst van de dorpen. Hierin zijn de oorspronkelijke scenario’s opgenomen, met daarbij eventueel gewenste aanpassingen en uitbreidingen. Daarbij opgeteld bevat de sneuvelnota de aspecten uit de leefomgeving die uit de meetings met experts en burgerij naar voren zijn gekomen.

De laatste fase in de totstandkoming van de integrale toekomstvisie voor de dorpen is opnieuw een bijeenkomst met experts; ditmaal de ambtenaren van de gemeente. In deze bijeenkomst zal op de sneuvelnota gereageerd worden, zodat een daadwerkelijk beleidsvoorstel ontstaat. De uitkomst van deze bijeenkomst wordt verwerkt tot een definitieve integrale toekomstvisie voor de dorpen.

> stappenplan

01. Voorbereiding

> verzorgd door:

maak<architectuur;
gemeente Rheden;
Coresta Group.

> input:

‘wat weten we’ (kernegegevens en beleidsnota’s gemeente Rheden);
‘wat willen we’ (toekomstscenario’s).

> werkwijze:

in overleg met gemeente Rheden experts selecteren;
experts informeren door middel van geselecteerde input;
voorbereiden en communiceren van vraagstelling aan experts.

02. Expert<labs

> deelnemers:

experts op het gebied van werkgelegenheid, onderwijs, sociale voorzieningen en gezondheidszorg, wonen en woonomgeving, vrijetijdsvoorzieningen, verkeersstructuur en bereikbaarheid, landschap en milieu.

> input:

kernegegevens en beleidsnota’s gemeente Rheden;
toekomstscenario’s;

> werkwijze:

deelnemers bereiden dit lab voor door op basis van huidige beleidsnota’s en kernegegevens, naast hun expertise op een specifiek terrein. Hiermee worden de scenario’s uit ambtenaren<labs01 aangescherpt.

In het expert<lab worden de resultaten van de voorbereiding integraal behandeld, zodat er vragen en stellingen met betrekking tot de verschijnselen in de dorpen ter tafel komen.

> output:

de dorpsagenda: vragen en stellingen met betrekking tot de verschijnselen in de dorpen.

03. Burger<labs

> deelnemers:

sleutelfiguren uit de burgerij, zoals leden van de middenstandvereniging, bewonersgroepen, huisvestingsorganisaties, etc.

> input:

de output van '02. Expert<labs', met aanvullend de aangescherpte toekomstscenario's uit de 'ambtenaren<labs01'.

> output:

een 'sneuelnota': de integrale visie voor de dorpen, bestaande uit toekomstscenario's. Deze bestaan uit tekeningen en teksten. Aanvullende input van de burgers, evenals antwoorden op de stellingen en vragen uit '02. Expert<labs' door de burgers zijn de basis voor dit document.

04. Ambtenaren<lab02

> deelnemers:

ambtenaren (gelijk aan deelnemers eerste labs?)

> input:

de 'sneuelnota' uit '03. Burger<labs'.

> output:

een integrale concept-dorpsvisie, waar teksten en tekeningen in zijn opgenomen. De opbouw van dit document is direct gerelateerd aan de 'sneuelnota': antwoorden op de vragen en reacties op de stellingen, aangevuld met tekeningen. Dit document omvat eventueel ook zaken die als vraag zijn blijven staan, of eventueel zich nieuw aandienende vragen. In het politieke traject kan daarover besloten worden.

05. Politiek amendement

> deelnemers:

Gemeenteraad

> input:

de output van '04. Ambtenaren<lab02': de integrale concept-dorpsvisie. Afhankelijk van de inbreng van de ambtenaren zal dit document bestaan uit de integrale visie, maar er kunnen zaken in naar voren komen die door de politiek besloten moeten worden.

> output:

de integrale dorpsvisies voor beide dorpen, als conceptbeleidsstuk.

06. Inspraak

> inspraakronde volgens normale procedures.

07. Vaststelling

> vaststelling beleidsstuk 'integrale dorpsvisie' door gemeenteraad

> literatuur

- > Structuurvisie 2006, 'een droom om in te wonen'
Gemeente Rheden, januari 2006
- > Woonvisie 2009-2013, 'wonen met toekomst'
Gemeente Rheden, april 2009
- > presentatie Coresta Group (verwachtingen demografie gem. Rheden)
Coresta Group, mei 2009
- > statistische gegevens 2007
Gemeente Rheden, mei 2008
- > rapport 'leefbaarheid in wijken'
Ministerie van VROM, februari 2004
- > leefbaar(o)meter, <http://www.leefbaarometer.nl>
Ministerie van VROM
- > statistisch zakboek, <http://www.gelderland.nl/eCache/DEF/4/905.html>
Provincie Gelderland
- > Samenhang der sociale wetenschappen / Beloften en problemen van een interdisciplinaire werkwijze
Red. Louk Hagendoorn, Aafke Komter, Robert Maier
Bohn Stafleu Van Loghum, Houten 1994 ISBN 90-313-1663-6

> colofon

opdrachtgever:

Gemeente Rheden

afdeling RO

Christa Spruijt / Christa ter Braak / Karen Hoorn-Engelsman / Dirkjan Sluiter

Postbus 9110

6994 ZJ De Steeg

026 49 76 911

gemeente@rheden.nl

realisatie:

maak<architectuur

Jean-Paul Kerstens / Albert Smit / Corné van de Kraats

Röellstraat 2

6814 JD Arnhem

026 44 53 111

info@maakarchitectuur.nl

met medewerking van:

Coresta Group

Jan Leijten / Nicole van Lare

Postbus 1650

5602 BR Eindhoven

049 94 94 720

info@corestagroup.com

datum:

30 juni 2009

referentienr.:

NOT4073.0-010-doculabs062009